

Katarzyna Grabowska

Użycie form "praesens historicum" w wybranych latopisach białorusko-litewskich

Prace Językoznawcze 14, 89-95

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katarzyna Grabowska
Białystok

Użycie form *praesens historicum* w wybranych latopisach białorusko-litewskich

The usage of *praesens historicum* forms in selected Belorussian – Lithuanian chronicles

The subject of the article is the analysis of the usage of *praesens historicum* forms relating to past tense forms in two Belorussian – Lithuanian chronicles from the 16th-century.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, gramatyka historyczna, fleksja werbalna, czasownik
Key Words: linguistics, historical grammar, verbal inflexion, verb

Latopisy białorusko-litewskie zajmują istotne miejsce w piśmiennictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Wywodzą się ze staroruskiej tradycji latopisarskiej Rusi północno-wschodniej oraz Kijowskiej, przede wszystkim *Powieści minionych lat* i *Latopisu halicko-wołyńskiego*. Ów zabytek stał się bezpośrednim źródłem, do którego odwoływali się XVI-wieczni białoruscy kronikarze¹.

Latopisarstwo w WKL ulegało stopniowej ewolucji od formy tradycyjnych dorocznych zapisów w kierunku form narracyjnych. W zakresie języka i treści zauważalne były zmiany mające na celu umocnienie związku latopisów z terytorium, na którym powstawały. W zabytkach pojawiały się miejscowe elementy językowe, aczkolwiek przywiązanie do tradycji cerkiewno-słowiańskiej (zwłaszcza w I redakcji) było jeszcze silne. Poszerzenie tematyki o miejscowe (czyli rozgrywające się na obszarze WKL) wydarzenia miało sprzyjać wyrażeniu idei zjednoczenia ziem i umacniania niezależności od Księstwa Moskiewskiego².

¹ В. А. Чамярыцкі: *Беларускія летапісы і хронікі*. Мінск 1997, s. 9.

² Ibidem.

Obecnie znane są 22 zachodnioruskie latopisy. Zgodnie z ogólnie przyjętą klasyfikacją wszystkie można podzielić na należące do tzw. krótkiej (reprezentowanej przez *Latopis wielkich ksiąząt litewskich*), poszerzonej (*Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*) oraz pełnej redakcji (*Kronika Bychowca*)³.

Jako materiał badawczy dla niniejszego artykułu posłużyły dwa białorusko-litewskie latopisy opublikowane w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N. N. Ułaszczyka⁴. Są to: należąca do I redakcji *Kronika Supraska* oraz *Kodeks Poznański (Raczyńskich)*, reprezentujący II redakcję. Oba zabytki znacznie różnią się pod względem językowym. Spisana w 1519 r. *Kronika Supraska* wykazuje jeszcze silny związek z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim, natomiast późniejszy *Latopis Raczyńskich* (zredagowany nie wcześniej niż w pierwszej połowie lat 50. XVI w.⁵) jest niemal całkowicie pozbawiony cerkiewizmów. Zabytek jest nasycony elementami żywego języka białoruskiego, jakim posługiwano się na terenie WKL.

Wspólną dla obu kronik częścią jest *Latopis wielkich ksiąząt litewskich*. Zamieszczona w I redakcji latopisów część ogólnoruska, przedstawiająca dzieje Rusi Kijowskiej, została w II redakcji pominięta. Jej miejsce zajęła *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*. Na końcu *Kodeksu Poznańskiego* znajduje się tzw. *Хроничка* zawierająca krótkie, niemal dokumentalne zapisy dotyczące wydarzeń XIV – pierwszej połowy XVI w. Promoskiewską ideę politycznej i historycznej jedności wszystkich wschodniosłowiańskich ziem, wyrażoną w I redakcji latopisów, zamieniła idea prolitewska. Temu miała służyć m.in. zamieszczona na początku II redakcji *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*, przedstawiająca legendarną opowieść o pochodzeniu litewskich ksiąząt i feudałów od rzymskiego patrycjusza Palemona.

Analiza języka obu zabytków pozwoliła ujawnić pewną stylistyczną specyfikę właściwą latopisom. Wśród szerokiego arsenału środków gramatycznych stosowanych w narracji historycznej, jednym z najbardziej wyrazistych było *praesens historicum*, czas teraźniejszy (przyszły prosty) pełniący wtórną funkcję czasu przeszłego⁶. Był to zabieg stylistyczny stosowany w staroruskich kronikach i żywotach świętych w celu ożywienia i aktualizacji minionych wydarzeń⁷,

³ В. А. Чамярыцкі: *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*. Мінск 1969, s. 16–17.

⁴ *Полное собрание русских летописей*. Red. Н. Н. Улащик. Т. XXXV. Москва 1980, s. 36–67 i 145–172.

⁵ *Ibidem*, s. 161.

⁶ W rosyjskiej terminologii językoznawczej dla określenia tego zjawiska funkcjonują również nazwy: *настоящее историческое, настоящее повествовательное, настоящее рассказа, настоящее живописное, настоящее описательное*. Por. np.: Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова: *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Изд. 2-е. Москва 1976; О. С. Ахманова: *Словарь лингвистических терминов*. Москва 1966.

⁷ Т. П. Рогожникова: *Стилистика форм praesens historicum в житийных текстах «Макариевского цикла»*, s. 73 – <http://library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0088594.pdf>.

bowiem formy czasu teraźniejszego (przyszłego dokonanego) oprócz swojej podstawowej funkcji miały zdolność wyrażania dodatkowych znaczeń modalnych. W latopisach takie formy niezwykle często były wykorzystywane do przedstawienia jednokrotnego zdarzenia w przeszłości⁸. Zastosowanie czasu teraźniejszego (przyszłego prostego) dla dokładniejszego i bardziej szczegółowego opisu minionych wydarzeń miało przybliżyć je odbiorcy⁹. Gramatyczny konflikt formy i treści nadawał opisom dodatkowego napięcia i budował emocje. W podobnym wypadku istotną rolę odgrywała sytuacja i kontekst oraz połączenie w kontekście różnych form czasowych, ponieważ to na ich podstawie można było zlokalizować w czasie przedstawiane wydarzenia.

W analizowanych zabytkach formy *praesens historicum* przeplatają się w jednym zdaniu (lub sąsiadujących) z liczniejszymi formami czasu przeszłego. Taki oszczędny sposób użycia czasu teraźniejszego (przyszłego prostego) jeszcze bardziej podkreśla jego funkcję ekspresywną¹⁰, por.:

*И пришед остопиши Тферь, а князь Михаило затворися в городе, и стояль князь великий в города в Тфери 5 недель и вси приделы Тферьскыи и повоеваши. Князь же Михаило тферьскыи види знеможение града и людии множество во полоны ведомы, **посылаеть** владыку своего Епифания и бояр своих, моление от миру. И князь великий Дмитрие Иванович не **восхоти** видети разорение града, **емьлеть** мирь глубоць и со князем Михаилом Александровичом тферьськымь (S.¹¹, 47), И он, наредивсья в одной жонкы порты, да за дорогою **вышель**. да **испуститися** из города, **утечеть** во Немьци, у Пруси. Суцо же ему в Нимцах в Марине городѣ в мистра, и **приѣхаша** к нему многи князи и бояре литовьскыи (96v), И **поткалися** с ним за Мозырем на реце Окунецьцы, и **вдарылися** в полки межы собою, и **вчынили** бои вельми великий от пораня оли ж до вечора, и **поможеть** бог великому князю Троняте и князем руским: цара Курдыса и все воиско наголово **побили**. ледве сам цар у малои дружыне **втек**. (R., 233), И князь Лев **услышал**. што князя Володымера литва **убила** и город Володымер **взяли**. и он не **смѣл** против его стати, и **побежыть** до князя Романа, до зятя своего, ко Бранску (R., 242).*

Jak widać, w późniejszym *Latopisie Raczyńskich* formy *praesens historicum* występują na tle *praeteritum* wykształconego z dawnego *perfectum*. W starszej *Kronice Supraskiej* czas teraźniejszy (lub znacznie częściej przyszły prosty) współistnieje przeważnie z aorystem, chociaż i tu stosunkowo często spotykane są formy *perfectum*. Należy również zauważyć, iż przy opisie wydarzeń została

⁸ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко: *Гістарычна марфалогія беларускай мовы*. Мінск 1979, s. 251.

⁹ P. Bąk: *Gramatyka języka polskiego. Zarys popularny*. Warszawa 1984, s. 349–351.

¹⁰ H. Kurkowska, S. Skorupko: *Stylistyka polska. Zarys*. Warszawa 2001, s. 41.

¹¹ W artykule zostały zastosowane skróty: S. – *Kronika Supraska*, R. – *Latopis Raczyńskich*.

zachowana chronologia, wszystkie czynności są oparte na związku przyczynowo-skutkowym. Niekiedy całe zdania konstruowane są wyłącznie w oparciu o czasowniki w formie *praesens historicum*, por. np.:

*И князь великий Кестутей к Городну ии к сыну своему, туто **наидеть** и жену свою и **поицель** ей ко Берестию, надияся на князя Януша мазовского, зятя своего, а самъ **поидеть** во Жемоить, а сына, князя великого Витовта, **оставить** в Городне (S., 93v), князь великий Витовт со всеми силами **поидеть** к Смоленску на князя Глѣба Светославовича, и як **приидеть** к Смоленску, так Глѣб **подастся** ему з городом Смоленским, и князь Витовт **дасть** Смоленск князю Василью Борысовичу, а князю Глѣбу **дасть** город Полоныи, а сам **поидеть** у Литву. Тое ж зимы князь великий Витовт **поицель** князя Семена Лынкговича з многим воиском смоленским на князя Ольга резанского (R., 260).*

W obu zabytkach *praesens historicum* poświadczony jest we fragmentach narracyjnych; nieliczne przykłady pojawiają się w ogólnoruskiej części *Kroniki Supraskiej*; nie ma ich zupełnie w *Хроничѣ* na końcu *Latopisu Raczyńskich*.

Pochodzenie *praesens historicum* nie zostało dotychczas dokładnie zbadane. Istnieją przypuszczenia, według których podobne formy wykształciły się z aorystu, w którym nastąpiło wyrównanie końcówek do czasu teraźniejszego. W konsekwencji dla wyrażenia jednokrotnej czynności w przeszłości na miejscu aorystu, który był kategorią regresywną, rozwijały się formy czasu teraźniejszego (przyszłego prostego) z wtórnym znaczeniem czasu przeszłego¹². W polskim językoznawstwie również funkcjonuje teoria utożsamiająca formy czasu teraźniejszego (przyszłego prostego) w znaczeniu *praesens historicum* z aorystem¹³. Większość przytaczanych w literaturze przykładów odnosi się do form 3. sg., zbieżnych z formami aorystu tej samej liczby. Również liczne cytaty z obu analizowanych zabytków zdają się poświadczać tę teorię, por.:

*Увѣдаль силу ратных, **иде** противу князю Алксандру, и **споведа** ему едину радостьными очима, да и **скажетъ** имь станы обрѣте бо их (S., 29), И **приде** ему весеть, што жь **идеть** на него царь Такьтамьшь ис Синей орды, онъ же **поиде** противу ему (S., 50v), И он, наредивъся в одной жонкы порты, да за дорогою **вышеть**, да **испустится** из города, **утечеть** во Немьци, у Пруси (S., 96v), А Кгиньбунт, пануючы на Жомоити и **умер**, а сына своего Монтивла **зоставить** на князьстве Жомоитском (R., 228), И великий бои и сѣчу межы собою **мѣш**, и **поможеть** бог великому князю Минкгаилу, и **побил** мужеи полочан наголову, и город их зъжог на имя Городец, и город Полтѣск **возметъ**, и **зостал** великим князем полоцким (R., 230).*

¹² A. M. Булыка, А. I. Жураўскі, I. I. Крамко: op. cit., s. 251.

¹³ Z. Stieber: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa 1989, s. 230.

W kontekście powyższej teorii wywodzącej formy *praesens historicum* z aorystu nie można wyjaśnić stosunkowo licznych przykładów 3. pl. czasu teraźniejszego (przyszłego) występujących w obu zabytkach. Nie można też tu mówić o przypadku czy też błędzie wynikłym przy przepisywaniu latopisów, gdyż podobnych przykładów jest w obu zabytkach zbyt dużo, por.:

во Брясловли приде ко Швитригаилу на помоч меццер лифянски со всею своею силою. И пойдутъ от Брясловля по Завельскои земли по Завелию к Вилкомирью (S., 76v), Силь же старешинамъ ординским слышавишимъ, яко славныи господарь близъ естъ. во преждереченомъ граде Киеви, и придоша сами, и поклонисяша ему, славному осподару великому князю Витовту, и дары многи принесоша. и просятъ у него цара (S., 82), А докончаютъ межси себе князь Кестутеи велики и велики князь Олгирд, што братиши всеи послушину быти князя великого Олгирда, или которыи волости, то собѣ розъделили. а то собѣ докончаютъ – что придобудутъ. град ли или волости, да то делити наполю (S., 89), И князь великии Ягаило послетъ рать свою всю литовскую и рускую со братомъ своимъ, князем Скригаилемъ, и к Полоцьку и оступяеть город (S., 91), А как приступили ко Трокомъ князь великии Ягаило, и Троки дадутся ему (S., 93), И какъ нешошедимъся полькомъ за три или за четыры стреления, приженуть князи и бояре от князя великого Ягаила до князя великого рати Кестутееви (S., 94), И они послали ко князю Скиригаилу, и князь Скиригаило такожь правду дал великому князю Витовту, какъ и оны. Князь велики Витовт поѣхаль к великому князю Ягаилу и к его рати, а полкове стоять. межси собою не починають. ничего (S., 95), И кнежечы Рынкголту не мало лѣт на Новегородцы и на иных городех русских, и вчыняютъ змову межси собою князи руские, почати вальку против великого князя Рынкгольта (R., 233), в малои дружыне Станиславль киевѣскии и з Романом бранским утекуть до Бранска, а князь великии Ксидимин оступитъ Бѣльгород (R., 243), И князь великии Якгеило пошлетъ войско литовское и руское з братом своим Скиргайлом к Полоцьку, и оступяеть город Польтеск, и мистр немецкий пошлетъ нѣмьцов на помоч добывати города Полоцька (R., 248), Потом князь великии Витовт поехал к Дорогичыну, и князь великии Кестутыи, собравшы силу свою, и со всим своим двором у зброях и вженуть у город у Вилню (R., 249), Тут войско Кестутево перевезлися и пойдутъ к Трокам и оступяеть Троки (R., 251), И еще ся войска не сняли межси себе за тры або за чотыры стрельбища, на тых мѣст приженуть князи и бояре от великого князя Якгеила до князя великого Кестутя (R., 251), И они послали до князя Скиргайла, и приехал князь Скиргайло, и прысягу дал князю Витовту, и князь великии Витовт поехал до князя великого Якгеила к его войску, а польки стоять. ничего межси собою не починають (R., 251), И пойдутъ братья на него, надѣючыся на бога и на свою справедливость, и поехали борздо ко Мѣстиславлю (R., 255).

Być może wyjaśnienia funkcjonowania form *praesens historicum* należało-
by szukać również gdzie indziej. Wraz z rozwojem kategorii aspektu nastąpiło
rozszerzenie funkcji dawnego czasu teraźniejszego utworzonego od czasowni-
ków dokonanych, w związku z czym mógł on mieć różne znaczenia. Przede
wszystkim było to znaczenie czasu przyszłego prostego. Niekiedy miał on war-
tość *praesens* bezczasowego służącego formułowaniu uogólnień lub *praesens
historicum*¹⁴. Formy dokonanego *praesens historicum*, zbieżne z czasem przy-
szłym prostym, mogły więc oznaczać równie dobrze czynności dokonane
w przeszłości. Nie wyjaśnia to jednak faktu, iż podobną funkcję w narracji
historycznej mogły pełnić również formy zbieżne z czasem teraźniejszym, por.:

*Уже то проявилось, што они на нас полно стали с немьци». И князь велики
Витовт отвечаеть отцю своему, великому князю Кестутию (S., 91v), Князь
великий Витовт седѣл у Крече за сторожою у коморе, а жонькам двема
призволено было ходити до коморы; и княгиню с ним посадили.
а положывши их вон выходять, а сторожа завжды около была (R., 252),
И милостивый бог не хотѣл того терпѣти, што братю свою, кров
хрестиянскую не по-хрестиянскии мучать (R., 254), Князь же Михаило
тѣрьскый види знеможение града и людши множество во полны ведомы,
посылаеть владыку своего Епифаня и бояр своих (S., 47).*

Praesens historicum jest niezwykle interesującym zabiegiem stylistycznym
stosowanym w narracji, produktywnym nie tylko w języku staroruskim, lecz
również powszechnym we współczesnych językach wschodniosłowiańskich
i polskim. Najczęściej w jednym zdaniu przeplatają się różne formy czasowe,
aczkolwiek przytaczane wyżej cytaty świadczą, że nie zawsze tak musiało być.
Zabieg stylistyczny, polegający na konflikcie formy i treści, miał na celu oży-
wienie opowiadania, wprowadzenie dodatkowego napięcia i emocji¹⁵. Narrator
znajduje się zawsze na innej płaszczyźnie czasowej niż przedstawiane przez
niego wydarzenia¹⁶. Jednocześnie odbiorca odnosi wrażenie, iż opisywane wy-
darzenia są relacjonowane na bieżąco, przez co stają mu się one bliższe,
w pewnym sensie jest ich uczestnikiem. Czytelnik przenosi się do tej rzeczywi-
stości, o której jest mowa w opowiadaniu.

Na poziomie gramatycznym *praesens historicum* skupiło funkcje aorystu,
perfectum i *imperfectum*. Używanie tych form obok siebie stało się powszech-
nym środkiem narracji historycznej. Jego pochodzenie nie zostało jak dotąd
dokładnie zbadane. Istnieje kilka hipotez wyjaśniających to zjawisko, żadna
jednak nie daje wyczerpującego wyjaśnienia.

¹⁴ Za: <<http://grzegorz.w.interia.pl/gram/pl/czasy01.html>>.

¹⁵ Т. П. Рогожникова: op. cit., s. 73.

¹⁶ А. А. Камынина: *Современный русский язык. Морфология: Учебное пособие для студентов филологических факультетов государственных университетов*. Москва 1999, s. 179.

Summary

Belorussian-Lithuanian chronicles are very important in the literature of the Grand Duchy of Lithuania. Gradually they were modified from the annual records to the narrative forms, which made them similar to West-European chronicles.

The analysis of *praesens historicum* forms in two 16th-century chronicles: Suprasl' chronicle and Raczynskich chronicle was made in the article. Both texts contain examples of *praesens historicum* forms which very often appear just by abundant forms of past tense. The examples of *praesens historicum* forms in plural shown in both chronicles deny one of the theory of *praesens historicum* originating from the aorist. There are also other theories explaining the origin of *praesens historicum* but they don't answer completely this issue.

Резюме

Белорусско-литовские летописи занимают значительное место в письменности Великого княжества Литовского. Подвергались постепенным изменениям от форм ежегодных записей к повествовательной форме наподобие западноевропейских хроник.

В статье проводится анализ форм исторического повествовательного времени на основании двух памятников XVI в.: *Супрасльской Летописи* и *Летописи Рачинского*. Оба текста содержат примеры *praesens historicum*, которое чаще всего фиксируется рядом с более многочисленными формами прошедшего времени. Примеры множественного числа *praesens historicum*, обнаружены в летописях, противоречат одной из теорий, относящей происхождение этого времени к аористу. Существуют и другие точки зрения, объясняющие возникновение настоящего исторического, однако не дают они полного ответа на этот вопрос.